

geringe belangstelling in Nederland voor Zuid-Afrika ondermeer uit de economische aantrekkingskracht die Nederlands-Indië uitoefende en de veranderde oriëntatie van het Nederlandse nationalisme dat niet meer tegen Engeland gericht was maar tegen België en Frankrijk die op de conferentie van Versailles de Belgische inlijving van Limburg en Zeeuws-Vlaanderen nagestreefd hadden. Omdat ook de Afrikaner nationalistenvan zich maar weinig om Nederland bekommerden was de stamverwantschap na 1902 volgens De Graaff niet meer dan een mythe.

De Graaff verbindt aan deze conclusie een originele, prikkelende verklaring van de nog resterende gevoelens van stamverwantschap in Nederland. Hoewel de resultaten bitter tegen- vielen waren die gevoelens volgens De Graaff primair economisch gemotiveerd. In een stelling bij zijn proefschrift breidt hij deze economische verklaring uit tot de periode voor 1902: 'Het verlangen naar een Groot-Nederlands cultuurimperium dat veel van de Nederlandse belangstelling voor Zuid-Afrika vanaf 1880 stempelde was minder dan een doel op zich dan dat het diende om materiële doeleinden te bereiken'. Met deze nuchtere opvatting neemt De Graaff afstand van de bovengenoemde auteurs die over de ontdekking van de stamverwantschap in Nederland schreven, waaronder zijn promotor Schutte. Zelfs voor de activiteiten van NZAV en ZASM na 1902 kan deze stelling echter niet helemaal overtuigen. Neem nu, om een enkel voorbeeld te geven, de keuze van de lutheraanse theoloog J. W. Pont als voorzitter van de NZAV en secretaris-penningmeester van de ZASM. Als de bevordering van de economische betrekkingen met Zuid-Afrika werkelijk zo'n centrale plaats had ingenomen, had men toch geen hoogleraar in de theologie zonder enige zakelijke ervaring uitverkoren. En als de NZAV en ZASM werkelijk zo economisch georiënteerd waren, waarom richtten ze dan hun activiteiten niet op Nederlands-Indië, dat zoals De Graaff zelf overtuigend aantoont, een veel lucratiever arbeids- terrein vormde.

Zo valt er wel een enkele kanttekening bij De Graaffs economische verklaring te maken. Maar dat doet weinig af aan de waarde van zijn dissertatie. Op grond van gedegen onderzoek van de archieven van de NZAV en ZASM en van de Nederlandse pers heeft hij een lacune gevuld in onze kennis over de Nederlandse betrekkingen met Zuid-Afrika. En zijn nieuwe, afwijkende verklaring van de Nederlandse gevoelens van stamverwantschap met de Afrikaners is ook voor de voorafgaande en navolgende periode relevant. Hopelijk zal De Graaff het niet bij deze dissertatie laten en zijn these verder uitwerken in nieuwe publikaties.

M. Kuitenbrouwer

F. Caestecker, *Ongewenste gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren in België* (UFSIA Hist H-V 212; Brussel: VUB Press, 1993, 303 blz., ISBN 90 5487 025 7).

Until now, the impact of the 1930s European refugee problem on Belgium has received little or no scholarly attention. This is somewhat surprising given that the country found itself in the front line when Jewish and political refugees began to flee from Germany in large numbers. Frank Caestecker's well-researched and meticulous analysis of how successive Belgian governments dealt with the refugee issue is therefore most welcome, not only for filling a major gap in the existing literature, but also for providing a detailed insight into the way government policy in Belgium was formulated.

The book is divided into three parts and adopts a more or less chronological approach to the subject. In the first section, the author deals with the development of government policy towards the refugees from 1933 until 1938. The second section then looks back to the origins of the

Jewish community in Belgium and how anti-refugee and antisemitic sentiments grew within certain elements of Belgian society between 1930 and 1940. While this may seem to undermine the chronological basis of the narrative, the third section then discusses the responsibility of this increasing xenophobia for hardening government policy towards the refugees during and after 1938. One of the main strengths of this work is that the author refuses to see the refugee question as isolated, either chronologically or administratively. He makes it clear that the treatment of fugitives from Nazi Germany after 1933 was not just a matter of refugee policy (*vluchtelingenbeleid*), but inherently bound up with aliens' policy (*vreemdelingenbeleid*) and immigration policy (*migrantenbeleid*). Moreover, these policies did not suddenly emerge in 1933, but were part of a legislative framework which had existed long before the crisis began.

Caestecker's characterisation of Belgian policies towards refugees shows many general similarities with those adopted by neighbouring states, namely an increasing level of restriction as the potential problem became more acute. The initial debates on how refugees should be defined, the difficulties of entering and settling in Belgium legally, the problems of political as well as Jewish refugees, and the marginalisation of the communists are all explored in detail, as are some of the contradictions between the abstract policies and their actual implementation. While the similarities with both French and Dutch policies on this issue are quite marked, there are also some important contrasts and these deserve to be highlighted. For example, the Belgian government seems to have been far more willing to discuss the refugee problem with the Jewish community, and to allow the community some representation on consultative committees. In addition, participation in government by the socialists after 1935 does seem to have made some difference to the way in which political refugees were treated. Specific domestic political and economic circumstances also served to affect the way in which policy was framed, and how it was carried out. The author attaches a good deal of weight to the increasing levels of middle class xenophobia in the later 1930s as a crucial factor in the more restrictive attitudes adopted by the authorities, although he is the first to admit that the sources cannot provide definitive evidence for the relationship between changes in popular opinion and ministerial decision-making. This factor was common to other front line states, but whether its role was as crucial elsewhere must be open to some debate.

While comprehensive in many respects, there are two elements which appear to be underplayed. Firstly, there is little attention given to Belgium's economic and political relationship with Germany. Experience suggests that the formulation of refugee, immigration and aliens' policies in the 1930s would have been affected by pre-existing bilateral treaties and arrangements. This international dimension does not come across clearly. Secondly, while the analysis is essentially about policy-making and therefore tends to adopt a 'view from above' in dealing with the subject, this should not have precluded the inclusion of some individual case studies. While the author admits he has not dealt with this aspect in depth, a few more concrete examples of how the government policies were applied in practice and how they affected individual refugees might have provided a welcome 'humanising' effect on an issue which was, and is, all too easily reduced to the abstract. Criticisms, aside, this remains an important book and a welcome addition to the literature which will allow a much more informed comparative debate on the wider issues of the European refugee problem of the 1930s.

B. Moore

G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie, III, De geschiedenis van de kabinetsformaties 1933-1939* (Leiden: Groen en Zoon, 1993, 1134 blz., f250,-, ISBN 90 5030 356 0).

Dit is het laatste deel van een trilogie die Puchinger een kwart eeuw geleden, in 1969, begon met de publikatie van het eerste deel, dat hem tevens als dissertatie diende, en waarin de geschiedenis van de kabinetsformaties in de periode 1918-1924 centraal stond. De lezer die in de parlementaire geschiedenis van Nederland tijdens het interbellum belang stelt heeft dus wel enig geduld moeten oefenen. Tezamen telt Puchingers drieluik dertien reusachtige hoofdstukken (bijgelovig is hij niet). In het twaalfde hoofdstuk, dat met 530 (!) bladzijden de helft van het hier te bespreken boekdeel beslaat, wordt de kabinetscrisis van 1939 uit de doeken gedaan, die een einde maakte aan het vierde kabinet Colijn en tevens het einde van de coalitie van de drie grote confessionele partijen inluide. Een werk van gigantische proporties is hiermede voltooid. Dat wordt ons des te duidelijker, wanneer wij ons realiseren dat in deze delen alleen de verschillende kabinetsformaties en ministeriële crises worden beschreven en niet de verdere lotgevallen van de verschillende kabinetten. In deel III dus de formatie van het (tweede) kabinet Colijn in 1933, de kabinetscrisis van 1935 en de formatie van de kabinetten Colijn III en IV. Tenslotte de al even aangestipte kabinetscrisis van 1939, gevolgd door de formatie van het vijfde kabinet Colijn dat zo smadelijk al in zijn eerste confrontatie met de Tweede Kamer ten val kwam.

Aan Puchinger komt de lof toe met zeldzame volharding een Herculeswerk tot een goed einde te hebben gebracht. Hij wilde ons, zoals hij al in zijn inleiding bij het eerste deel heeft uiteengezet, èn verhaal èn bronnenpublicatie bieden. In die laatste doelstelling is hij beter geslaagd dan in de eerste. Het is hem gelukt uit de meest onwaarschijnlijke hoeken en gaten het materiaal in de vorm van briefwisselingen, aantekeningen, nota's en krantecommentaren bijeen te sprokkelen. Geen archief of particuliere collectie is aan zijn aandacht ontsnapt. Maar die volledigheid is wel ten koste gegaan — moest dat ook gaan — van het geserreerde en welgeordende geschiedverhaal, waarin hoofd- en bijzaken van elkaar gescheiden zijn en de lezer tussen de bomen het bos blijft zien.

De grote held in dit derde deel is vanzelfsprekend Colijn, de centrale figuur op het parlementaire toneel in de jaren 1933-1939. Hij had een beter lot verdiend dan de afgang die hem uiteindelijk in 1939 ten deel viel, toen de Kamer hem twee dagen na de formatie van zijn vijfde kabinet naar huis zond. Op 10 augustus 1939 vormde De Geer, Colijns oude tegenspeler, daarop het eerste kabinet waarin ook sociaal-democraten zitting hadden, drie weken voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog. Voor De Geer was dit aanleiding om aan de internationaal zoveel meer bekende Colijn alsnog het premierschap van zijn kabinet aan te bieden. Heeft hij het gemeend? Uit electorale overwegingen had de christelijk-historische politicus De Geer er wel enig belang bij de protestantse broeders bij de vrijage met de socialisten te betrekken. Colijn was echter zo verstandig er niet op in te gaan. Het zou hem tegenover zijn anti-revolutionaire partij en zijn oude vrienden in een onmogelijke positie hebben gebracht. Gerbrandy, de enige anti-revolutionair in het kabinet-De Geer, had voor die deelname een storm van kritiek van zijn partij over zich heen gekregen.

Colijns rol was voorgoed uitgespeeld en achteraf bezien hoeft ons dat niet te spijten. Zeker was Gerbrandy als leider van een oorlogskabinet beter op zijn plaats dan een na zes jaar ministerschap toch duidelijk 'versleten' Colijn, op hoeveel internationale ervaring deze laatste ook kon bogen. Hij is en blijft een tragische Figuur. Hoe kon iemand die internationaal zoveel waardering genoot, die in het ministeriële werk zo goed de grote lijnen in het oog hield, zo'n geboorneerde financieel-economische politiek volgen, in de crisisjaren zó star vasthouden aan de politiek van 'de gave gulden' en het sluitende budget? Want, dat toont Puchinger overtuigend aan, van begin